

TURKISTON O'LKASIDA JADIDLARNING MA'RIFATPARVARLIK FAOLIYATI VA PEDAGOGIK FIKRLAR RAVNAQIDAGI XIZMATLARI

Nomozova Muborak To'lgiz qizi
Shahrisabz Davlat Pedagogika Instituti
Pedagogika Fakulteti Pedagogika yo'nalishi
1-bosqich talabasi

Annotatsiya: O'zbekiston tarixi sahifalaridan o'ziga munosib o'rin olgan ma'rifatchilik harakati tasodifiy ravishda yuzaga kelgan emas. Uning paydo bo'lishini taqozo etgan, obyektiv zaruriyatga aylantirgan bir qancha sabablar, ehtiyojlar bo'lgan. Ma'rifatchilik, jadidchilik harakati qadimiy Turonu Turkistonning XIX asming ikkinchi yarmilaridan boshlab chor Rossiyasi tomonidan zo'ravonlik yo'li bilan bosib olinib, mustamlaka, qilinishiga qarshi norozilik belgisi sifatida hamda xalqimizning ozodlik, mustaqillik yo'lida olib borayotgan kurashlarini qo'lab-quvatlash, ularga g'oyaviy rahnamolik qilish maqsadida yuzaga keldi.

Kalit so'zlar: Turkiston, ma'rifatparvarlik harakati, pedagogik fikrlar, jadidchilik harakati, Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy,

Turkistonning chor Rossiyasi qo'shinlari tomonidan istilo qilinishi o'lkamiz tarixidagi eng qora, eng qonli sahifadir. Mustamlakachilik oqibatida xalqlarimiz o'zining erki va ozodligidan mahrum bo'ldi. Iqtisodiy, siyosiy, harbiy tazyiqlar, oshkora zo'ravonlik siyosati, milliy kamsitishlar o'lkamiz tarixidagi eng qora, eng qonli sahifadir. Xalqimiz, millatimizning ko'rmagan jabr-jafosi, chekmagan azob-uqubati, g'am-anduhi qolmadi. Mustamlakachilik zulmi siyosiy, harbiy tazyiqlar, chorizm amaldorlari zo'ravonligi bilan qo'shilib ketdi. Abdurauf Fitrat Turkiston chor hukumatining tom ma'nodagi mustamlakasiga aylanib qolganidan afsuslanib va g'azabga kelib, nellik yildan beri ezildik, tahqir etildik, qo'limiz bog'landi, tilimiz kesildi, ko'zimiz qoplandi, yerimiz bosildi, molimiz talandi, sharamiz yumurildi, huquqimizga tajovuz bo'ldi, insonligimiz oyoqlar ostiga olindi. Ko'rdim, kezdim, eshitdim, o'qidim. Mamlakatlar orasida Turkistonimiz kabi baxtsiz bir mamlakat yo'qdir», deb yozgan edi. XIX asr oxirlari va XX asr boshlarida Turkistonda vujudga kelgan jadidlik harakatlarining tepasida Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho'lpon, Munavvar qori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Abdulla Qodiriy, Hamza, Sadridin Ayniy, Tavallo singari xalqimizning minglab fidoiy farzandlari, shoirlari, adiblari, davlat va siyosat arboblari turgan edilar. Jadidlar, ma'rifatparvarlar millat so'zini xalq ma'nosida qo'llaganlar. Ular mustamlakachilik zulmi ostida ezilib kelayotgan xalq ommasining ijtimoiy ahvoli nochorligini, yerli

aholining g‘aflatda qolganligini tushunib, uni ma‘rifatga, bilimga, undadilar. Turkiston jadidlarining otasi Mahmudxo‘ja Behbudiy (1878-1919) Turkiston yoshlarini ilm ma‘rifatli qilish to‘g‘risidagi g‘oyalarni targ‘ib qilganda, u ikki toifadagi ma‘lumotli kishilarni tayyorlashni nazarda tutadi: bir toifadagilar — diniy ma‘lumotli kishilar bo‘lib, ular millatning diniy murabbiylari sifatida islomning sofligini muhofaza qilishlari zarurligini, ikkinchi toifadagilar esa dunyoviy bilim egalari bo‘lib, ular ijtimoiy hayotda musulmonlar manfaatlarini himoya qilishlari kerakligi to‘g‘risida shunday deb yozadi: «Bularning (ya’ni o‘sha joylarda o‘qib kelganlarning — mualliflar ta’kidi), — Misrdan kelgani olimi dunyovi zamona bo‘lib, din va millatimizni dunyo va oxiratda obod bo‘lishimizga sabab bo‘ladilar. Peterburgdagi tibbiyot, huquqiya, xikmiya, olimiya va adliya maktablarida o‘qiganlarimiz tabib, muallim, ahli huquq va hokim bo‘lib, davlat ishlariga va hukumat mansablariga aralashib, sizga naf yetkurar. Bu ilmlardan o‘qib, yuqorida bayon bo‘lgan podsholik mansablariga kirib, din va millat, vatan va davlatga xizmat qilmoqni shariat aslo man qilmaydi».

Xullas, Mahmudxo‘ja Behbudiy butun ongli faoliyati davomida faqat xalq manfaatlarini himoya qildi, xalqni baxtiyor etish, farzandlarini esa savodxon qilish uchun kurashdi. 1914-yilda yozilgan «Yoshlarga murojaat» maqolasida: «...islomiyat shunday bir diniy metin va qobili taraqqiydurki, naqadar ilmi zamoniylar ko‘p o‘qulsa, insonning dini islomg‘a shuncha aqidasi mahkam bo‘lur... hatto lozim bo‘lganda mulkingizni sotsangizda, o‘g‘lingizning zamoncha o‘qumog‘iga say qilingiz deb ta’kidlaydi.

El murabbiysi Munavvar qori Abdurashidxonov har bir xalqning millat sifatida shakllanishining birinchi belgisi mazkur xalqning o‘zligini tanish va o‘zini himoya qilish tuyg‘usining uyg‘onishi, milliy qadriyatlarini saqlash va taraqqiy ettirishida ekanligini qayta-qayta ta’kidlaydi va bu yo‘lda turli-tuman jamiyat hamda uyushmalarni vujudga keltirish zarurligi haqida yozadi: «Madaniy millatlarning butun taraqqiyoti diniy va ehtiyoj mayllari uchun eng ishonchli suyanchiq va mutakkaattehoz (qabul — mualliflar) o‘linmish va ulardan madaniyat narvonining birinchi bosqichi maktab, ikkinchisi jamiyat ekan» Demak, Munavvar qori har ikki bosqichga ham jiddiy e’tibor beradi. U mana shu ikki tayanch bilan millat bolalarining ko‘zini ochadi, chor hukumatiga qarshi kurash olib boradi. Shu boisdan bo‘lsa kerak, u maktab va madrasalarda o‘qish va o‘qitish ishlarini takomillashtirish, imtihonlar o‘tkazish haqida yozar ekan, «maktab va madrasalarda imtihon joriy bo‘lsa, ko‘p shogirdlarning va bir necha mudarrisning madrasadan chiqarmaklari lozim kelur», deydi. Munavvar qorining pedagogik qarashlariga to‘xtaladigan bo‘lsak,

insonlarni faqat oliyjanob fazilatlariga, yoshlarni esa halol mehnat qilishga, ilm-ma‘rifat va kasb-hunar o‘rganishga, rostgo‘y bo‘lishga chorladi.

Abdulla Avloniy pedagog sifatida bola tarbiyasining roli haqida fikr yuritib “Agar bir kishi yoshligida nafs buzilib, tarbiyasiz, axloqsiz bo‘lib o‘sdimi, Allohu akbar,

bunday kishilardan yaxshilik kutmoq yerdan turub yulduzlarga qo‘lni uzatmoq kabidur”, –deydi. Uning fikriga ko‘ra, bolalarda axloqiy xislatlarning tarkib topishida ijtimoiy muhit, oilaviy sharoit va bolaning atrofidagi kishilar g‘oyat katta ahamiyatga egadir. Bolalarda fikrlash qobiliyatini o‘stirish va bu tarbiya bilan muntazam shug‘ullanishi benihoya zarur va muqaddas bir vazifa. Binobarin, u muallimlarning “diqqatlariga suyalgan, vijdonlariga yuklangan muqaddas vazifadur... Negaki fikrning quvvat, ziynati, kengligi, muallimning tarbiyasiga bog‘liqdur”. Ayni zamonda muallif ta‘lim va tarbiya uzviy bog‘liq ekanini ham ta‘kidlaydi: “Dars ila tarbiya orasida bir oz farq bo‘lsa ham, ikkisi bir-biridan ayru olmaydurgan, birining vujudi biriga boylangan jon ila tan kabidur” – deydi. Abdulla Avloniy “Turkiy guliston yoxud axloq” kitobida ma‘rifatparvalik g‘oyalarini targ‘ib qiladi va unda ilm to‘g‘risida shunday deydi: “Ilm dunyoning izzati, oxiratning sharofatidir. Ilm inson uchun g‘oyat oliy, muqaddas bir fazilatdur. Zeroki, ilm bizga o‘z ahvolimini, harakatimizni oyina kabi ko‘rsatur. Ilmsiz inson mevasiz daraxt kabidur...”. Avloniy ilmni umuman emas, balki uning amaliy va hayotiy foydalarini aytib, “Bizlarni jaholat, qorong‘ulikdan qutqarur. Madaniyat insoniyatni ma‘rifat dunyosiga chiqarur, yomon fe‘llardan, buzug‘ ishlardan qaytarur, yaxshi xulq va odob sohibi qilur... alhosil butun hayotimiz, salomatimiz, saodatimiz, sarvatimiz, maishatimiz, himatimiz, g‘ayratimiz, dunyo va oxiratimiz ilma bog‘lidur”.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, Abdulla Avloniyning ta‘lim-tarbiya sohasidagi qarashlari o‘zbek xalqining ruhiyati, turmush tarzi, milliy qadriyatlari bilan chambarchas bog‘langan. Uning boy pedagogik merosi milliy maktab, milliy pedagogikani rivojlantirishda qimmatbaho manba bo‘lib xizmat qiladi. Shu ma‘noda Avloniyning siymosi, ilmiy va pedagogik faoliyati o‘zbek xalqi uchun qadrlidir.

Hamza Hakimzoda Niyoziy (1889-1929) madrasada o‘qib yurgan chog‘larida Qo‘qon shahrida ilg‘or fikrli talabalar 1908-yilda «Shamsinur» nomli ma‘rifatparvarlik jadidlar guruhini tashkil qiladilar. Bu guruh a‘zolari ayrim maktabdor va mudarrisning mutaassibli va jaholatparastligiga qarshi, Turkiston maktab va madrasalarida o‘qish-o‘qituv ishlarini isloh qilish va aniq bilimlardan dars berilishi uchun kurashga chaqirilgan qoiyozma varaqalar tarqatar edilar. Hamza taiimning tushunarli va ko‘rgazmaliligi singari aniq taiimtarbiya qoidalami qattiq turib himoya qildi. Bunga quyidagi misolni keltirish mumkin. Maktabdagi geometriya darslaridan birida ko‘rgazmali qurol yo‘q edi. Natijada, dars unchalik ishonchli chiqmagan. Hamza zarur ko‘rgazmali qurollarning eskizlarini yasab, Shohimardondagi duradgor ustaga uni tayyorlab berishni topshirdi. So‘ngra asboblardan darslarda foydalana boshladi. Shunday qilishni boshqa o‘qituvchi muallimlarga ham maslahat berdi.

Xullas, Hamza yaratgan darsliklarda bolalarning yosh xususiyatlari hisobga olinganligini, bolalarda o‘qishga qiziqish uyg‘otishi va kitobga muhabbat tug‘dirishini

alohida qayd etmoq lozim. Darsliklar xalq ijodidan keltirilgan parchalar bilan todirilgan bo‘lib, yorqin va shirali xalq tilida yozilgan.

Turkiston jadidlarining tarixiga nazar tashlar ekanmiz turli adabiyotlarda ularga zamonasining muhitiga qarab o‘z ta’rifini berishgan. Masalan, jadidlarning faoliyati haqida Fayzulla Xo‘jayev birinchilardan bo‘lib harakatni ikki yo‘nalishda bo‘lganini ko‘rsatib bergan: “Shunday qilib, sentabr revolyutsiyasi boshlanguncha Oktabr va uning oqibatlari tufayli vujudga kelgan jadidlar tashkilotlarining tabaqalanishi uzil-kesil rasmiylashdi, bu harakat bir-biridan butunlay boshqa bo‘lgan ikki qismga bo‘lindi: Uning birinchi qismi Buxoro Kommunistik partiyasiga kirib, o‘z taqdirini Oktabr revolyutsiyasi va jahon kommunistik harakatining taqdiri bilan, jahon sotsial revolyutsiyasi uchun kurash bilan qo‘shdi va birlashtirdi. Jadidlarning Oktabrgacha bo‘lgan qismi esa fevralgachagi pozitsiyalarda qolib o‘zining millatchilik ideologiyasini tark etmadi”

Fikrimizning xulosalar ekanmiz, Turkistonda vujudga kelgan jadidlikning asosiy bosh maqsadi jamiyat taraqqiyoti uchun lozim bo‘lgan barcha sohalarda innovatsion g‘oyalarni joriy qilish edi. Bu bilan jadidlar xalqning yashash tarzini o‘zgartirishni, ularning ma’naviy ongini rivojlantirishni asosiy maqsadlaridan biriga aylantirgan. Jadidlar Turkistonda milliy rivojlanish pozitsiyasining boshida jamiyatning siyosiy, iqtisodiy va ma’naviy taraqqiyotini ta’minlash g‘oyasini olib chiqdi. Ular siyosiy faoliyatida mustaqillik g‘oyalari bilan yo‘g‘rilgan maqsadni ilgari surdi. Bu harakatni biz jadidlarning Chor Rossiyasining tajovuziga qarshi qaratilgan kurashida ko‘rishimiz mumkin. Jadidlar milliy rivojlanish bilan qaramlikka qarshi kurashmoq lozimligini angladi. Bu g‘oyalar jadidlar siyosiy faoliyatining asosini tashkil etdi. Shuning uchun jadidlar mazlum xalqni ozodlik kurashiga chorladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. N.S.Atayeva, F.RasuIova, M. Salayeva, S.Hasanov. Umumiy pedagogika. (Pedagogika tarixi). 0 ‘quv qo‘Hanma. I kitob. -T .: «Fan va texnologiya, 2012.y. 756-bet
2. Qosimov. Milliy uyg‘onish: Jasorat, ma’rifat, fidoiylik. –T., Ma’naviyat, 2002.
3. Sh.G‘affarov. Istibdod davrida Turkistondagi ta’lim tizimi. – Samarqand.: SamDU nashr, 200.
4. Tog‘aev. va boshqalar. Darsda jadidchilik va uning mohiyatini o‘rganish.// “Xalq ta’limi”, 1993, 1-son.
5. O‘zbekiston tarixi: Yangi nigoh. Jadidlar harakatidan milliy mustaqillikka qadar. Davra suhbatlari. 1998 yil 9 oktabr. –T.: Eldinur nashriyot uyi, 1998.